

PAPER DETAILS

TITLE: OSMANLI TARİHİNDE DÖNEMLER

AUTHORS: Ferhan Karlıdökme MOLLAOĞLU

PAGES: 333-350

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/114245>

OSMANLI TARİHİNDE DÖNEMLER*

Çev. Araş. Gör. Ferhan KIRLIDÖKME-MOLLAOĞLU**

Öncelikle, Osmanlılar'ın kendilerinin, tarihlerini dönemlere ayırıp ayırmadıklarını, yaşadıkları dönem ile daha önceki dönemler arasındaki farkın farkında olup olmadıklarını ve tarih dönemleri hakkında ne tür fikirlere sahip olduklarını göz önünde bulundurmamız gerektiğine inanmaktayım.

II. Bayezid'in emrinde yazmış olduğu mufassal tarihin mukaddimesinde Kemâl Paşazâde, Osmanlı tarihini daha önceki Müslüman haredanların tarihi ile mukayese etmekte ve Osmanlılar'ın "üstünlüklerinin sebeplerini" üç başlık, vücûh-i rûchân altında özetlemektedir¹. Kemâl Paşazâde, ilk olarak, Osmanlıların diğer Müslüman hanedanların aksine, daha önce İslam cemaati içinde bulunan Müslüman Devletlerin zorla yıkılması ile değil, imansız dünya, Dâr-ül Harb'e ait toprakların fethedilmesi ile hakimiyet kurduklarını ifade etmektedir. İkinci olarak, Osmanlı devletinde hükümdarın yetkisi ve kanunların meriyeti mutlaktır. Üçüncü olarak, Osmanlı Devleti diğerleri ile kıyasla daha zengin, daha yoğun nüfuslu ve daha geniştir. Herhangi başka bir devlet Osmanlı askeri gücüne sahip değildir, Osmanlılar'ın güçlü topları ve kuvvetli donanması vardır. Osmanlı Sultanının hedefleri "tedbîr-i imâret-i rûy-i zemîn", gerçek inancın düşmanlarını yok etmek ve İlâhi Kanunu hakim kılmaktır.

* H. İnalcık, "Periods in Ottoman History", *Essays in Ottoman History*, İstanbul 1998, 15-28.

** A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.

1. Kemâl Paşazâde, *Tevârih- Ali Osman, Defter I*, yay. Şerafettin Turan, Ankara 1970.

Âşıkpaşazâde Tarihi ve Anonim Tevârih-i âl-i Osmân gibi popüler eserlerde değişik dönemler arasındaki fark hakkında daha kişisel üslupta ifade edilmiş düşünceler bulmaktayız. Örneğin, I. Bayezid (1389-1402)'in hükümdarlık yıllarında ucbeyliği geleneklerini koruyan sınıfların, Sultanın merkezîyetçi politikalarına karşı oldukça sert bir tepkisini Anonim Krokilerde görmekteyiz².

Bu kronikler, Bayezid'in hükümdarlığında vuku bulan saray seremonilerinin ihtimamı, merkezi idarenin gelişmesi ve çeşitli "frenk" adetlerinin benimsenmesi ile ilgili sert eleştiriler içermektedir. Bu eleştiriler "yeni" dönem ile bundan bir önceki dönem arasında keskin bir tezat oluşturmaktadır. II. Bayezid'in hükümdarlığı sırasında yazılmış eserlerde, II. Mehmed döneminde vuku bulmuş gelişmeler ile ilgili benzer eleştiriler bulunmaktadır.

XVI. yüzyılın sonlarında III. Mehmed (1595-1603), tahta çıkışı münasebetiyle ilan ettiği meşhur *adâletnâme*'de, idaredeki su-iistimalleri sıralarken Süleyman'ın hükümdarlık yıllarını ideal dönem olarak işaret etmekte ve o dönemin kanunlarına ve nizamına dönülmesini talep etmektedir³. Bununla birlikte, onun hükümdarlığı sırasında buhran daha ciddi bir dereceye ulaştı ve imparatorluk yarım yüzyıl boyunca tamamıyla kargaşa ve bozulma içine girdi. Bir önceki Altın Devir⁴ ile yaşadıkları çöküş arasındaki farkı devlet adamlarının ve müelliflerin idrak etmesi ve eski nasihatnâmeler üslubunda kaleme alınmış eserlerde Osmanlı idaresindeki eksiklikler ile ilgili çeşitli gerçekçi gözlemlerin ve eleştirilerin ortaya çıkması bu döneme rastlamaktadır. Bu üslubun en tanınmış müellifi Koçi Bey olmasına karşın, XVI. yüzyılın sonunda ve XVII. yüzyılın başında birçok takipçisi olmuştur⁵. XVI. yüzyılın sonunda *Nushat al-*

2. *Tevârih-i Âli Osmân (Die alt osmanischen Chroniken)*, yay. F. Giese, Breslau 1922, 30.

3. H. İnalcık, "Adaletnameler" *Belgeler* (Türk Tarih Kurumu), II/3-4, 105.

4. Süleyman döneminin Altın Devir olarak nitelendirilmesi ile ilgili, bkz. H. İnalcık, "Suleyman: Man and the Statesman," yay. G. veinstein, Paris.

5. H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire 600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980); -, "The Ruznamçe Registers", *Turcica*, XX (1988), 256.

Salatin adlı eserinde Alî⁶ ve son olarak da XVII. yüzyılın başında Ayn-i Ali ve Kitab-ı Mustatâb'ın⁷ müellifi kanun ve düzenin bozulması hakkında genel fikirler ortaya koymakta ve önceki dönemlerde şartların iyi olduğunu ve nizamlı idare edildiklerini vurgulamaktadırlar. Çöküşün başlangıç noktası olarak, XVI. yüzyılın son çeyreğinde III. Murad (1574-1595)'ın ve III. Mehmed'in hükümdarlık dönemini tayin etmekte ve genel itibarıyla Süleyman'ın hükümdarlık yıllarını takip edilmesi gereken model olarak kabul etmektedirler. O tarihten XX. yüzyıla kadar Osmanlılar'da, imparatorluğun çöküşü ile ilgili birbirini izleyen düşünceleri ve bunu önlemek için yapılması gereken reformları yansıtan tarihi gelişim kaideleri ve tarih dönemleri kavramı hakkında oldukça geniş eserler bulunmaktadır. Genel itibarıyla Osmanlı müellifleri Gazâlî, Farâbî, Nasır-al-Din Tusi Davânî ve özellikle de İbn Haldun'un siyasi nazariyelerini takip etmektedirler⁸. Bunlar arasından Kâtib Çelebi ve Nâima özel bir bahse layıktır. Katib Çelebi, *Düstûr-ul-amal*⁹ adlı incelemesinde, toplumların yapısı ve gelişmesi ile insanın doğası ve gelişmesi arasında tamamıyla paralelliği kaziye diye kabul etmiştir. Toplumlar, insanlar gibi, birincisi büyüme, ikincisi istikrarlı olgunluk dönemi üçüncüsü ise çöküş olmak üzere üç dönemden geçmektedir. Ancak güçlü bir yapıya sahip olan toplumlarda çöküş gecikir ve gerekli önlemler alındığı takdirde çöküşü ertelemek mümkündür. Yine de kaçınılmaz sondan tamamıyla kurtulmak olanaksızdır. Kâtib Çelebi, sırasıyla temel üreticiler olan köylüleri, askeri sınıfı ve devletin mali idaresini göz önünde tutarak

6. Bkz. Tietze'nin yayını ve çevirisi: *Mustafa Ali's Counsel for Sultans of 1581*, I: Metin, II: Çeviri, Vienna 1979-1982.

7. Aynî Alî, *Kavânin-i Âl-i Osmân der hulâsa-i Mezamin-i Defter-i Divân*, İstanbul 1280; Kitab-ı Mustatab ile ilgili bkz. Y. Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar: Kitâb-ı Müstatâb, Kitabu Mesâlihul Müslimin ve Menâfi'l-Mu'minin Hirzül-Mulûk*, Ankara 1988.

8. Bkz. C. Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and Ibn Khaldunism in Sixteenth Century Ottoman Letters", *Journal of Asian and African Studies*, XVIII (1983), 198-220; Farabi, Tusi ve Davani'nin etkisi için bkz. Kınalızâde Alâ al-Din Alî, *Ahlâk-i Alâ'î*, Bulak 1248 H; II, 5, 105-112.

9. Hacı Halife veya Kâtib Çelebi olarak bilinen Mustafa b. Abdullah, *Düstûr al'amal li-İslâh al-halel*, İstanbul 1280; Almancaya çevirisi için bkz. W.F.A. Behrnauer, *ZDMG*, XI (1857), III-132.

her birindeki zayıflığın ve çöküşün ne zaman başladığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Kâtib Çelebi'nin çıkış noktası, eski *nasihatnâmelerin*, yani hükümdarın orduya, ordunun hazineye, hazinenin köylünün refahına ve hepsinin birlikte adalete bağlı oldukları başlangıç noktasıdır. Çöküşün sebeplerini bu özel sınıfları inceleyerek ortaya çıkarmaya çalışması dikkat çekicidir. Olgunluk döneminin Celali İsyanlarının vuku bulduğu 1593 yılına kadar devam ettiğini kabul etmektedir. Yaklaşık 1610 yılından itibaren Osmanlı topraklarındaki köylerin ağır vergilerden, idaredeki su-iistimallerden ve vergilerin iltizama verilmesinden dolayı dağıldığını ilave etmektedir. Ayrıca Kâtib Çelebi de Süleyman'ın hükümdarlık yıllarını devleti teşkil eden usnurların denge içinde bulunduğu dönem olarak kabul etmektedir.

Naimâ¹⁰, tarihinin mukaddimesinde Âli, Kâtib Çelebi, Kınalızâde ve en büyük tarihçi olarak kabul ettiği İbn Haldun tarafından ifade edilmiş tarih ve toplum ile ilgili fikirleri özetlemektedir. Naimâ, İbn Haldun'u takip ederek, devletlerin ve medeniyetlerin gelişiminde etkili olan çeşitli kuralları ve faktörlürey beyan ettikten sonra İbn Haldun'un beş dönem ile ilgili nazariyesini özetlemektedir. Osmanlı tarihinin dönemlerini bu şemaya oturma çabasında Naimâ, 1683 tarihli İkinci Viyana Seferini takip eden mağlubiyetler silsilesini ve bunun ardından gelen pasif siyasetin manasını izah etmektedir- bu bir önceki dönemin nizamının ve kurallarının takip edildiği, eski neslin sınırlandırıldığı ve devletin mümkün olduğu nispette komşuları ile barış içinde yaşamaya çalıştığı teslimiyet ve sükun dönemidir.

Naimâ sonrası dönemde çöküş dönemi yazarları, İbn Haldun'un fikirlerini Osmanlı tarihinin takip ettiği gidişatı açıkça açıklayan bir nazariye olarak artarak kabul etmişlerdir. 1700'den sonra Amcazâde Hüseyin Paşa ve daha sonra Râgıp Paşa tarafından imparatorluğu ölümcül ihtilahtan kurtarmak ümidi ile barış siyasetinde İbn Haldun'un fikirlerine katı bir şekilde bağlandıklarını görmemiz gerçekte bunun doğruluğunu ortaya çıkarmaktadır. Ay-

10. Mustafa Naimâ, *Târih-i Naimâ I-VI*, İstanbul 1280.

rica Naimâ'nın tarihini Amcazâde Hüseyin Paşa için kaleme aldığı ve aynı dönemde İbn Haldun'un Mukaddimâsı'nın Türkçe'ye çevrildiğini hatırlamamızda fayda vardır¹¹.

XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı tarihini İslam siyasi felsefesine dayanarak sistemli bir şekilde dönemlere ayırmaya çaba sarf eden ilk Osmanlı tarihçileri Cevdet Paşa¹² ve Mustafa Nuri Paşadır¹³. Bunlar Kâtib Çelebi gibi, öncelikle Osmanlı tarihini üç ana döneme -gençlik yani genişlediği ortaçağ, istikrarlı olgunluk ve yaşlılık yani çöküş- ayırmışlardır. Ayrıca her bir dönemi alt dönemlere bölmüşlerdir.

Mustafa Nuri Paşa'nın Osmanlı tarihinin dönemlerini belirlemek için uğraşısında sadece siyasi tarihi değil, aynı zamanda kurumlar tarihini ve kültürel gelişmeyi de kıstas olarak kullanması en önemli hususiyetidir. Müellife göre üçüncü dönemde (yani XVI. yy.) lükse düşkünlük artmış, ahlaki değerler kaybolmuş ve çöküşün ilk işaretleri belirmiştir. Ancak gerçek çöküş 1683 Viyana Bozgununda sonra başlamış ise de 1595-1683 arasındaki safha olgunluk dönemine dahil edilmelidir. Osmanlı tarihinin büyüme, olgunluk ve çöküş olmak üzere bu insanbiçimli (antropomorf) ayrımı, Abdurrahman Şeref ve Yusuf Akçura vasıtası ile günümüze kadar ulaşmış ve Türkiye'deki okul kitaplarının dayandığı klasik ayrım olmuştur.

Tarihi dönemlere ayırma uğraşısında önceden tasarlanmış bir tarih nazariyesine dayanan kesin bir çerçeveye ihtiyacımız yoktur. Şimdi, öncelikle Osmanlı İmparatorluğu ile yabancı güçler arasında kurulan denge durumunu, daha sonra imparatorluk içinde hükümdarın yetkilerinin gelişmesini ve bunun imparatorluk içindeki diğer güçleri karşı karşıya getirdiği denge durumunu ve son olarak ta devletin askeri, mali ve sosyal kurumlarının dayandığı toprak mülkiyeti sistemini birbirini takip eden dönemler bakış açısıyla incelemeyi öneriyorum.

11. Pirizâde Mehmed Sa'ib tarafından çevrilmiştir, *Mukaddime-i İbn Haldun*, I-II, İstanbul 1275 H; Cevdet Paşa tarafından tamamlanmıştır, İstanbul 1277H.

12. A. Cevdet (Paşa), *Vekâyi-i Devlet-i Aliyye* (Târih-i Cevdet), İstanbul 1271-1301.

13. *Netâ'ic-ul-vukucât*, I-IV, İstanbul 1294-1327 H.

Cihad, veya gaza, XVII. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı Devleti'nin dinamik bir ilkesi olarak kaldı. 1354'ten itibaren İznik'li Müslümanlar, tutsakları Selanik Başpiskoposu Gregorios Palamas ile sohbetlerinde Hristiyan Batının fethinden kaçınılmaz bir konu olarak bahsediyor¹⁴; 1333 gibi erken bir tarihte Bizans imparatoru Osmanlı tehdidi karşısında Papa'ya başvurmaya başlıyor ve yardım karşılığında Kiliselerin union'unu teklif ediyordu. Yine de cihad, ancak I. Bayezid (1389-1402) döneminde sadece Bizans İmparatorluğu ve Balkan Devletlerini ilgilendiren bir sorun olmaktan çıktı ve bir Avrupa sorunu oldu. 1393-1396 yılları arasında Osmanlıların bir taraftan Adriyatik ve Mora, diğer taraftan ise Tuna boylarına ulaşmalarından kısa bir süre sonra, ancak Macaristan ve Venedik kesin bir harekette bulundular ve Batı Hristiyan dünyasını bir Haçlı Seferi düzenlemek için harekete geçirebildiler¹⁵. Gerçek sorun, İstanbul ve Balkanların bir yandan Venedik ve Macaristan diğer yandan Osmanlılar tarafından elde edilmesi için ortaya çıkan anlaşmazlıktı. Cihad siyasetinin temsilcisi olan II. Mehmed sorunu Osmanlılar lehine çözümlendi. II. Mehmed Rodos ve Belgrat'ın alınmasından önce Akdeniz ve Orta Avrupa kapılarında bulunmaktaydı.

1521 yılında Belgrat'ın ve 1522 yılında Rodos'un alınması ile doğu-batı ilişkilerinde yeni bir safha başlamaktadır. Bu dönemde Osmanlılar'ın Cihad'a veya daha doğrusu devletin yapısına bakışında önemli bir değişiklik meydana gelmektedir. Osmanlı Devleti artık İslam dünyasının sınırlarında bulunan bir gazi sınır devleti değildir. İslam dünyasının en önemli ülkelerini kapsamaktadır, gerçekte kendisi Halifelik olmuştur. Çok güçlü Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) dahi İstanbul'un fethinden sonra Memluk Sultanına gönderdiği mektupta Memluk Sultanını Mekke'nin koruyucusu olarak tanımakta ve kendisi için sadece gazileri destekleme görevini

14. G.G. Arnakis, Gregory Palamas among the Turks and Documents of Captivity as Historical Sources", *Speculum*, XXVI (1951) 104-118.

15. H. İnalcık, "The Ottoman Turks and the Crusades, 1329-1522", *A History of the Crusades*, genel yay. K. M. Setton, vol: IV: The Impact of the Crusades on Europe yay. H. W. Hazard an N. P. Zacour, Madison 1993, 221-253.

uygun görmektedir¹⁶. I. Selim (1512-1520) ve Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) da bu yükümlülüğü ifade etmişlerdir. Süleyman Sumatra'daki Açe Sultanına ve Hindistan'daki Guzerat Kralına¹⁷ Portekizlilere karşı askeri yardım göndermiştir ve aynı zamanda Akdeniz ve Orta Avrupa'da Habsburglar'a karşı şiddetli savaşı devam ettirmiştir. XVI. yüzyılın ortalarında itibaren Cihad'ın cihanışümül olduğunu ve Osmanlı Devletinin İslam dünyasının koruyucusu olarak her cephede aktif olduğunu görmekteyiz.

Osmanlı siyasetinin belirleyici prensibinin Hristiyan dünyasını her zaman bölünmüş tutmak olduğunu bu noktada vurgulamalıyız. XVI. yüzyılda Osmanlılar Avrupa'yı birleştirmeye çalışan Habsburgları ve Papalığı iki amansız düşmanı olarak gördüler, ve bunlara karşı Avrupa'da yapılan her faaliyeti desteklediler. Osmanlıların Fransa ile ittifakı çok iyi bilinmektedir. Süleyman'ın Almanya'daki Lutheran Prenslarına 1552 yılında yazılmış bir mektubu Feridun'un devlet belgeleri koleksiyonunda bulunmaktadır¹⁸. Bu mektupta müttefiki Fransa ile ortak amaç için hareket ettikleri süre boyunca onlara hiçbir zaman saldırmayacağı yeminine bağlı kalacağını yazmaktadır. Osmanlılar Avrupa'daki tüm reform hareketlerini desteklediler. II. Philip'e karşı isyanları sırasında Hollandalılara gönderdiği cesaret verici mektubu da Feridun Bey'in koleksiyonunda bulunmaktadır. Osmanlılar, aynı amacın peşinde koşan ve Katolik siyasetine boyun eğen Fransa karşısında Levanten ticaretinde İngilizleri destekleyen Kraliçe I. Elizabeth ile dostane ilişkiler kurmaya önem verdiler¹⁹. Ayrıca Macaristan'daki Kalvinistler'i her zaman şiddetle desteklediler.

Ancak 1683 yılında kendinden çok fazla emin olan Kara Mustafa Avrupa güçlerinin birleşmiş olarak saldırmasına sebep oldu. Kutsal İttifak 1684 yılında Papa önderliğinde kuruldu. 1686 yılında

16. A. Feridun, *Munsha'ât al-Salâtin*, I, İstanbul 1275 H; 236.

17. H. İnalcık, "The Rise of the Ottoman Empire", *Cambridge History of Islam*, yay. Holt, Lambton and Lewis, Cambridge 1970, 320-323; H. İnalcık, yay. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Cambridge 1994, 327-331.

18. Feridun, *a.g.e.*, II, 542-544.

19. H. İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 367-372.

İttifaka Rusya katıldı. Osmanlılar tüm cephelerde 16 yıl savaştıktan sonra, sonunda mağlubiyeti (Karlofça Antlaşması 1699) kabul etmek zorunda kaldılar. Artık cihad ideolojisi terk edildi. Naimâ'nın bu pasif siyaset ile ilgili açık ifadelerini görmüştük. XVIII. yüzyılda Avusturya ve Rusya saldırmaya devam ettiler. Bu dönemde Fransa, ticaretinin yarısının Levant'taki pazarlara bağlı olduğundan ve aynı zamanda Habsburglara karşı ittifaktan dolayı Osmanlı İmparatorluğunu destekledi. 18700-1914 döneminde Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki ilişkilerin çerçevesini sürekli olarak belirleyen Doğu Sorunun başlangıcı karşımızda bulunmaktadır.

Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren Osmanlı Sultanlar "sultanü'l-berreyn ve'l-bahreyn" unvanını kullanmaktaydılar. Batıda Balkanlara, doğuda Asya'ya yayılan Osmanlı İmparatorluğu bu iki bölgeyi Doğu Roma döneminde olduğu gibi -merkezi Boğazda toplanmış birleşik imparatorluk olarak- teşkilatlandırdı. Osmanlılar, Balkanlarda uzun bir mücadele sürdürmek zorunda kaldıkları gibi, Anadolu'da yüzyıllardan beri hakim olan geleneksel bir siyasi durum ile uğraşmışlardır. Rum Selçuklu Sultanlığı XVI. İran'da hüküm süren Büyük Selçuklu İmparatorluğunun uç bölgesi olarak kabul edilmekteydi. Osmanlı Beyliği Orhan Gazi'nin dönemi kadar geç bir tarihe değin İlhanlı mali kayıtlarında bu imparatorluğun uç bölgesi olarak kayıtlıdır. Ancak I. Bayezid (1389-1402) döneminde Osmanlılar kendilerini Anadolu'daki eski Selçuklulara ait bölgelerin hakimi yapma teşebbüsünde bulundular. Bayezid, Anadolu Selçuklu Sultanlarının taşıdığı Sultan'ur-Rum²⁰ unvanını taşıdığını Halifeye bildirdi, fakat aynı tarihte İslami kisve altında eski Moğol İmparatorluğunu canlandırma hevesi ile Timur, doğudan hareket etmekteydi. Timur, tüm Anadolu'nun hakimiyeti üzerinde hak iddia etti ve Bayezid'in kendisini hakim olarak tanımasını talep etti. Timur, Ankara civarında 1402 yılında Bayezid'i mağlubiyete uğrattı ve Anadolu Beylikleri vasal devletleri olarak yeniden canlandırdı. Böylelikle diğer beylikler gibi Osmanlı Beyliği de vasal

20. "Bayazid", *Encyclopedia of Islam*, (EI²).

oldu. Bu noktada I. Mehmed (1413-1421)'in ve II. Murad (1421-1451)'in hükümdarlıkları sırasında, yani yaklaşık yarım yüzyıllık bir dönem boyunca Timur'un Moğollarını hakimleri olarak tanıdıklarını vurgulamak istiyorum. Timur'un oğlu Şahruh babasının Anadolu'da tesis etmiş olduğu anlaşmayı devam ettirmeye çalıştı. 1416 yılında I. Mehmed'e gönderdiği bir mektupta Şahruh, kardeşlerini bertaraf etmesi ve Timur'un kendilerine vermiş olduğu bölgeleri birleştirmesi hareketini tasvip etmeyeceğini belirtti. 1441 yılında II. Murad, Şahruh'a yazdığı mektupta bir vasal hükümdarın hakimine uygun sözcükler ile hitap ederken, Osmanlılar'ın kısa bir süre önce Karamanlılardan elde etmiş oldukları toprakların Timur tarafından kardeşlerine verilen topraklar olmadığını iddia etti²¹. Böylece, kısaca, Moğollar Anadolu'da Timur'un kurmuş olduğu düzeni 1441 gibi geç bir tarihe kadar korumuşlardır. Osmanlılar'ın Kayı ve Oğuz Han'ın soyundan geldikleri geleneğini tamamen benimsemeleri bu dönemde olmuştur. Doğu Anadolu ve İran hükümdarı Uzun Hasan, 1461'den itibaren II. Mehmed'in Anadolu Beyliklerini ilhak etmeye başlamasıyla tüm Anadolu üzerinde hakimiyet hakkı iddia etti. Bu Türkmen hükümdarı sürülmüş beyleri himayesi altına aldı ve Osmanlı Sultanına meydan okudu. 1472 yılında Karaman Beyine destek olmak için gönderdiği ordular Osmanlı topraklarının içine kadar girdi. Bu durum karşısında Osmanlı Sultanı Doğu'daki düşmanı karşısında galip gelecek (1473) kadar güçlüydü ve Anadolu tamamıyla İstanbul'daki hükümdarın idaresi altına girdi²². Böylece Anadolu'da dört yüzyıl boyunca sürmüş olan siyasi durum, yani Anadolu'nun Doğu'daki güçlü komşularından birine bağımlılığı sona erdi. Bununla birlikte XVI. yüzyılın başlarında İran'da Safevilerin güç kazanması ile Anadolu'daki Osmanlı hakimiyeti yine ciddi bir şekilde tehdit edilmekteydi, ancak 1514 yılında ateşli silahların maharetle kullanılması sayesinde I. Selim düşmana kesin bir darbe vurmayı başardı. Batı Anadolu'nun dağlık bölgelerinin ele geçirilmesi tehdidi geri püskürttü. XVI. ve XVII.

21. I. Mehmed ve II. Murad'ın mektupları ile bkz. Feridun, I, 150-152, 177-178.

22. "Mehmed II" *İslâm Ansiklopedisi* (IA), 523-527.

yüzyıllarda İran ile mücadele Kafkaslar'ın güneyinde, Azerbaycan ve Irak'ta devam etti²³.

Osmanlılar'ın Batı'daki ve Doğu'daki düşmanlarının birbirleri ile temasa geçmeye çalıştıkları bu noktada vurgulanmalıdır. Osmanlılar üzerinde planlarını ifa ederken, Timur Fransız sarayına mektuplar gönderdi, Uzun Hasan Venedik ile ittifak yaptı ve Safeviler Almanya ve İspanya'daki Habsburglar'a elçiler gönderdiler. Osmanlılar, aynı zamanda iki cephede savaşmaktan kaçınmak için münaveleli savaş ve barış politikasını takip etmeye büyük özen gösterdiler. Ancak 1593-1606 arasındaki Habsburglar'a karşı uzun savaşlar sırasında Şah Abbas Azerbaycan'a saldırdı ve Osmanlılar'ı aynı zamanda iki cephede savaş sürdürmeye zorladı. Bunun Osmanlılar için felaket getiren sonuçları oldu.

Bundan sonra Osmanlı Devletinin iç yapısındaki değişikliklere göz atalım.

Osmanlılar, Doğuda ve Batıda cihanşümül mücadeleyi devam ettirmek için tüm mali vasıtalarını bir kişinin mutlak emrinde daimi bir hazırlık durumunda bulundurmaya zorunda kaldılar. Böylece Osmanlı Devleti, mutlak ve merkezîyetçi bir idareyi o kadar büyük bir başarı ile teşkil etti ki, Avrupa'daki mutlak yönetim teorisyenleri bunu bir model olarak sunmaya çekindiler.

Erken dönemde Osmanlı beyinin merkezîyetçi mutlak idaresine en büyük tehdit uclardan gelmekteydi²⁴. Osmanlı hükümdarlarının bilinçli olarak takip ettikleri politikanın amacı kontrolü merkezde tesisi etmektir: böylece uc beylerinin örneğin Germiyan Beyliği durumunda olduğu gibi yeni fethedilmiş bölgelerde bağımsız beylikler kurmaları engellendi. İzmit'teki sınır bölgesini kontrolü altına altına bulunduran Bey, Osman Gazi'nin silah arkadaşı Akça-Koca idi. Akça-Koca'nın ölümü üzerine Orhan,

23. "Selim I", *EP*

24. Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar uc beylerinin önemli rolü ile ilgili bkz. *Gazavât-ı Sultan Murad han*, yay. H. İnalcık ve M. Oğuz; "Mehmed I" *EP*, "Murad II" *IA*.

oğlu Süleyman'ı bu bölgenin idaresi ile görevlendirdi. Süleyman daha sonra, yaklaşık 1340 yılında fethedilen en önemli sınır bölgesi olan Karesi'nin idaresi görevini aldı.

Bundan sonra Süleyman Avrupa topraklarındaki akın merkezini tesis etmek için 1352'de Gelibolu'ya geçti. Şehzade Süleyman, dönemin en güçlü uc beyi oldu ve eğer babasından önce 1357'de ölmeseydi, Osman tahtının doğal varisi olacaktı. I. Murad (1362-1389) tahta çıkınca en güvenilir memuru ve hocası Lala Şahin'i Rumeli sınır orduları komutanı, Rumeli Beylerbeyi olarak görevlendirdi. Ancak o dönemlerde dahi Beylerbeyi ile uc beyleri arasındaki rekabet çok açıktı. Şehzade Savcı'nın 1373'te Rumeli'deki isyanında Uc beylerinin önemli bir rol oydanıkları anlaşılmaktadır. 1402 yılında Bayezid'in ölümü üzerine vuku bulan fetret döneminde uc beyleri nispi bir bağımsızlık elde ettiler. Serez sınır boyundaki Evrenuz-oğulları, Üsküp'te Paşa Yiğit ve Tuna boyundaki Bulgaristan bölgelerinde Mihaıl ve Kumulu-oğulları kendileri gibi ve kendilerine doğrudan bağlı olan akıncı, yörük ve sipahilerin desteği ile gerçekte "feodal" aileler şeklini aldılar. 1403-1413 yılları arasındaki iç savaşta en belirleyici rolü bunlar oynadılar. II. Murad'ın döneminde bölgedeki 189 timar sahibi Üsküp Uc Beyi İsa Bey tarafından kontrol edilmekteydi ve yaklaşık 160 kulu bulunmaktaydı²⁵. Uc beyleri komşu yabancı devletler ile özel anlaşmalar yapmakta ve harac tahsil etmekteydiler. Ancak II. Mehmed (1451-1481)'in gazaya bağlı kuvvetli kişiliği ve güçlü merkezîyetçi politikaları karşısında eski konumlarını II. Mehmed özellikle Mihaıl-oğullarını kontrolü altına almayı başardı.

II. Mehmed döneminde devletin en güçlü kuvveti uclarda değil, merkezde -kapı-kulları arasında- ikamet etmekteydi. Herhangi bir faktörden ziyade, kul sistemi²⁶ Sultanın merkezi ve mutlak idaresinin devamını sağlamaktaydı. Bu sistem Orhan'ın sarayında da bulunmaktaydı. 1361 yılını takip eden yıllarda büyük ölçüde genişleyen devletin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla belli sayıdaki

25. H. İnalcık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1954, 149-150.

26. "Ghulam", *EF*.

merkezi kurum tesis edildiğinde kul sistemine baş vuruldu ve Sultanın şahsına bağlı, ücrete dayalı bir ordu, Yeniçeri ordusu kuruldu. Bu ordunun sayısı tesis edildiği sırada bin, I. Bayezid (1389-1402) döneminde 6-7 bin, II. Murad (1421-1451)'in hükümdarlığı sırasında 4-5 bin civarında idi, fakat II. Mehmed (1451-1481)'in Sultan olduğu dönemde bu sayı 8-10 bine yükseldi. Bu güç sayesinde Osmanlı sultanı her zaman uc beylerinden daha güçlü idi. Üstelik sınır bölgeleri ne zaman güçlü bir düşman saldırısına uğrasa Sultan bi merkezi kuvveti müdahale etmek için kullanabilecek ve Kosova Muharebesi (1389) ve Niğbolu Savaşında (1396) olduğu gibi son darbeyi vurabilecekti. Ayrıca bu Kapıkulları Sultanın emirlerini ve düzenini güçlendirmek için yasak-kulu adı altında eyaletlerde bulunmaktaydı²⁷.

Yeniçeriler kapıkullarının sadece bir bölümünü teşkil ederlerdi. XIV. yüzyıl gibi erken bir tarihte Sultanın kulları sadece merkezde bulunan askeri gücü değil, aynı zamanda eyaletlerdeki timar sahibi sipahilerin de büyük bir kısmını oluşturmakta idi. Saray hizmeti içinde ve dışında belli görevlerde bulunduktan sonra sarayda eğitim almış olan kullar, imparatorluğun dört bir köşesine timar sahibi, su-başı, sancak beyi ve beylerbeyi olarak gönderilmekteydi, yani Sultanın siyasi ve mutlak hakimiyetini vücuda getiren asker idarecilerdi²⁸. İmparatorluk idaresinde kulların yaygın olarak kullanılması I. Bayezid döneminde başladı. Tüm makamlar arasında en üst olan, veziriazamlığı, II. Mehmed'in kullara vermesiyle süreç tamamlandı. Kısaca, merkezi ve mutlak yönetimin güçlenmesi kul sisteminin gelişmesine paralel gerçekleşti. Diğer Müslüman idareciler üzerinde Osmanlı Sultanının üstünlüğünün sebeplerini sıralayan Kemâl Paşazâde, Osmanlı Sultanının kulları sayesinde her yerde ve mutlak olarak uyguladığını, ancak herhangi bir kulunun imtiyazlı bir konuma gelmesine müsaade etmediğini vurgulamaktadır.

27. *Kanunname-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî*, Ankara 1956, 2-5, 8-12, 20-24, 30, 32, 36, 39, 40, 45.

28. H. İnalcık, *The Ottoman Empire: Classical Age, 1300-1600*, London: Phoenix, 1995, 76-188.

Osmanlı Sultanları, özellikle de I. Bayezid ve II. Mehmed tüm bölgelerdeki yerel hanedanları ve feodal lordları ortadan kaldırmaya ve tüm yerel ihtiyazları ilga etmeye özen gösterdiler²⁹. Balkanlarda, kendilerini korumakta aciz oldukları anlaşılan prensler ve lordlar ile işbirliği yapmayan köylü sınıfları zımni statüsünde Osmanlıların tebaası oldular. Eski yerel askeri sınıflar ve manastırlar da, aynı şekilde, sahip oldukları pronoia ve charistias haklarını garanti altına alan yeni merkezîyetçi sisteme kendilerini bağlamayı daha güvenilir buldular. Kısaca, Osmanlı merkezîyetçi idaresi Balkanlarda odak güç olarak hareket etti ve buralarda eski imparatorluk geleneklerini canlandırdı. Ayrıca sürekli artan sayıda gazi, ulema ve toprağa muhtaç köylü bu güvenilir ve sürekli yayılan kuvvetin hizmetine girmek için Anadolu'dan göç etti. Üstelik II. Mehmed'in kardeş katli ile ilgili Osmanlı geleneğini bir hüküm ile Kanunnâmesine dahil etmesi ve XVI. yüzyıl sonundan itibaren şehzadelerin sancağa gönderilmesi ile ilgili geleneğin ilga edilmesi mutlakîyetçi merkezi idarenin kurulması yönünde dönüm noktalarıdır. Böylece hükümdarlığın hakim olan ailenin tüm fertlerine aynı şekilde ait olduğuna dair eski Türk Hakimiyet geleneği, Osmanlı sarayında bir hükümdara bağlı olan kutsal ve bölünmez eski doğu hakimiyet düşüncesine yerini bıraktı³⁰.

Ancak XVI. yüzyılın sonundan itibaren mutlak idarenin dayandığı güç, yani saray eşrafı ve kapıkulları etkilerini o kadar çok arttırdılar ki, devleti kendi kontrolleri altına aldılar. 1018/1600 yıllarında Yeniçerilerin sayısı yaklaşık 35-50 bine ulaştı, hatta 1622 yılında Sultan II. Osman'ı katlettiler. Kapı-kullarının devlet içinde mutlak gücü ele geçirmeleri ve eyaletlerdeki vergi kaynaklarını kendi kullanımlarına tahsis etmeleri karşısında eyalet orduları şiddet yolu ile bunlara karşı koymaya başladılar ve 1625 yılında bir dönem için Abaza Mehmed Paşa³¹ kumandasındaki ordu Ana-

29. H. İnalcık, "L'Empire Ottoman", *Studies in Ottoman Social and Economic History*, London: Variorum II, 1985, 85-87; "The Rise of the Ottoman Empire", *Cambridge History of Islam I*, 295-305.

30. H. İnalcık, "The Ottoman Succession and its Relation to the Turkish Concept of State", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington 1993, 60-61.

31. "Mehmed Paşa", *IA*.

dolu'da kontrolü ele geçirdi. Bu yetki krizi 1656 yılında Köprülü Mehmed durumu kontrol altına alıncaya kadar devam etti. XVII. yüzyılda, sayıları başkentte ve eyaletlerde aşırı derecede artan ve bir tür milis kuvveti teşkil eden Yeniçeriler, IV. Mehmed ve III. Ahmed'i tahttan indirdiler. Ancak 1826 yılında Yeniçeri Ocağının kapatılması ile Padişah ve Saray, devlet meselelerinde bağımsız bir yetkiyi yeniden tesis edebilmiştir. Sadece Yeniçeri ordusu değil, aynı zamanda kul sistemini teşkil eden diğer unsurlar da XVII. yüzyılda orijinal yapılarını değiştirdiler³². Devletin çöküş sebeplerini ve hakim olan genel kargaşayı araştırırken Koçi Bey, bu kul sisteminin çöküşünü liste başına koymaktadır.

Son olarak toprak mülkiyeti sistemi üzerinde durmalıyız. Yakın Doğu'daki diğer imparatorluklarda olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğunda da merkezi idarenin sosyal ve ekonomik yapısının devlet tarafından tüm araziler üzerinde yakın kontrolünü sağlayan özel bir toprak sisteminin olduğunu söylemek doğrudur³³.

Devletin toprak üzerindeki mülkiyet hakkı merkezi idarenin sosyal düzeni, devlet politikasının hedeflerine uygun olarak kontrol etmesini ve vergi gelirlerini bu hedeflere ve hareketin ihtiyaçlarına uygun olarak taksim etmesini mümkün kıldı. Osmanlı öncesi dönemlerde de, aynı şekilde, Selçuklu ve Bizans İmparatorluklarında devletin toprak üzerindeki kontrolü imparatorluğun sosyal ve siyasi yapısını belirlemişti. Bu imparatorlukların çöküş dönemlerinde toprak ve köylü yerel memurların ve soyluların kontrolü altına girmişti. Bir fatih güç olarak genişleme döneminde Osmanlı İmparatorluğu, ziraat arazisi üzerindeki devletin mülkiyet hakkını her zaman ve her yerde uygulayabilmekteydi. Kural olarak, dini ve dünyevi olmak üzere her iki eski toprak sahibinin hakları ilga edildi ve yeni fethedilmiş bölgelerin yanısıra daha sonraları ziraata açılan araziler de devletin kontrolü altına alındı.

Gerçekte bu üç kademeli bir toprak mülkiyeti sistemi idi. Toprak mülkiyeti hakkı devlete aitti; köylünün toprağı, daimi kiracı

32. H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", dipnot 5.

33. Bkz. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, 103-154.

olarak kullanma hakkı vardı; bu ikisinin arasında timar sahibi ve devletin temsilcisi olarak sipahi devletin haklarının ihmal edilmediğini gözetlemekle yetkili idi. Sipahi başlıca toprağa ait vergileri toplayan ve toprağın boş bırakılmasını önlemek için çıkan kanunları uygulamakla görevli kişi idi. Sipahi devlete karşı bazı askeri görevler ile yükümlü idi ve tahsil ettiği bazı vergileri kendi ücreti olarak tasarruf etmekteydi. Para ekonomisinin tamamen gelişmemiş olduğu devletlerde, devletin en önemli mali kaynağını teşkil eden ürün şeklindeki vergiler, iltizam ile toplanabilmekte idi. İltizam sistemi merkezi hazine için ürün şeklinde toplanan vergilerin nakde çevrilmesine imkan vermekte idi. Ancak gaza devleti olarak büyük sayıda asker ihtiyacı olan Osmanlı İmparatorluğunda ürün şeklinde toplanan vergiler iltizama verilmedi ve köylere yerleştirilen sipahileri desteklemek maksadıyla timar olarak tahsis edildi. Böylece Osmanlı İmparatorluğunda toprak mülkiyeti sistemi, vergi sistemi ve askeri örgütlenme içiçe girmiş bir bütün teşkil ettiler.

Bizans İmparatorluğu ve Balkan Devletleri gibi Dârul-harb'e ait fethedilmiş bölgelerde bu sistemi uygulamak, Osmanlılar için zor olmadı. Fakat Osmanlı fethinden önce toprağın mülk ve vakfa dönüştürüldüğü ve bu kayıtların şeriat'a uygun olarak tanzim edildiği Anadolu topraklarında bazı geri adımlar atılmalıydı³⁴. Toprak sipahileri, eşkinici sistemi altında devlete asker sağlamak zorundaydılar. I. Bayezid (1389-1402) döneminde devletin bu tür araziler üzerindeki kontrolü arttı. Bu olay muhtemelen Bayezid'in Anadolu'da sevilmemesinin en önemli sebeplerinden biridir. Bayezid'in hükümdarlığından II. Mehmed'e kadarki süre bu bakımdan bir hoşgörü dönemi idi. Bu dönemde vuku bulan iç kargaşalar merkez idareyi Rumeli'nin yanı sıra Anadolu'daki tesirli liderlere büyük mülkler tahsis etmeye sevk etti. Bu mülklerin devlet tarafından müsadere edilmelerine karşı bir önlem olarak, genellikle sahipleri tarafından aile-vakıflarına dönüştürüldü. Fakat daha fazla asker ihtiyacı sebebiyle Fatih Sultan Mehmed, bu arazilerin çoğunu

34. Ibid, 126-131.

devletin mülkiyeti altına aldı. Maksadını aşan ve Osmanlı hükümdarları tarafından geçerli hale getirilmemiş vakıfları, yetkisini kullanarak ilga etti. Bunları devlet hesabına müsadere etti ve timar olarak yeniden taksim etti. Bu reformun bir sonucu olarak 20 bin (?) köy ve mülk yeniden devletin mülkiyetine geçti³⁵. Bu hareket özellikle ulemanın Sultan aleyhine dönmesine sebep oldu. Ölümü üzerine çok şiddetli bir tepki vuku buldu ve müsadere etmiş olduğu arazilerin büyük bir kısmı eski sahiplerine ve vakıflara iade edildi. Ancak bu eski gidişatın yeniden eski halini almasından çok önce değildi: Süleyman'ın hükümdarlığı sırasında asker ihtiyacı, nüfusun artışı ve yeni arazilerin geniş bölümlerinin ziraata açılması, bölgede devlet arazisinin büyük ölçüde artmasına sebep oldu. Bu ilave araziler ile ilgili kayıtlar, ifrazat kaydı ile dönemin tahrirlerini doldurmaktadır.

XVI. yüzyılın sonundan itibaren, İmparatorluğun taşra bölgelerinde, aynı zamanda ziraat ve toprak mülkiyeti sisteminde olmak üzere sürekli ve büyük bir kriz meydana geldi. Bunun başlıca sebepleri ilk olarak, yaklaşık 1580'den itibaren daha ucuz gümüş paranın Batı Avrupa'dan akışı ve bunun sonucu olarak Osmanlı maliyesini, İmparatorluk ekonomisini ve idareci mekanizmayı kargaşaya sokan -enflasyondur³⁶. Aniden timarlar değerlerini kaybedince sipahiler çeşitli kanundışı yollarla köylülerden zorla daha fazla gelir sağlamaya çalıştılar. İkinci olarak bu dönemde fetih hareketinin duraklaması -gerçekte gerilemesi- mevcut timarları tasarruf etmek için adayların çoğalmasına ve bunların sahip olmak için rekabetin şiddetli olmasına yol açtı. Üçüncü olarak Kapı-kulları timar arazilerini özel mülkleri olarak kendilerine mal etmeyi başarıyor ve timar eksikliğini daha da vahim hale getiriyorlardı. Sonuç olarak, birçok topraksız asker ve işsiz ücretli asker kumpanyaları, sekban ve sarucalar köy ve şehirleri eşkıya çeteleri olarak tahrip etmeye; daha sonraları liderler etrafına toplanarak daha da büyük bir güç teşkil ederek ve kendilerine karşı

35. "Mehmed II", /A.

36. H. İnalcık.

gönderilen devlet ordularını dahi mağlup etmeye başladılar. Bu isyanlar genelde Celali İsyanları olarak bilinmektedir³⁷. Bunları bastırmak için gönderilen Yeniçeriler de, köylüleri talan eden ve üzen diğer çapulcu kuvvetinden daha iyi değillerdi. Sonunda sürekli savaşlar ve enflasyon devleti avarız -daimi ağır nakdi olarak alınan- vergisini tarh etmeye zorladı. Tüm bu şartlar, özellikle Anadolu'da, köylüleri toplu olarak topraklarını terk etmeye ve şehirlere göç etmeye veya eşkıya çetelerine katılmaya sevk etti. 1595-1610 yılları arasında özellikle güçlü olan bu hareket Osmanlı tarihçileri tarafından Büyük Göç olarak bilinmektedir. Rumeli'deki aynı yıllarda Hristiyan köylüler arasında ilk ciddi isyan teşebbüsleri vuku buldu³⁸.

Bu büyük kriz sırasında erken dönemlerin başarılarının üzerine inşa edilmiş olduğu kurumlar- yani timar sistemi ve toprak mülkiyeti sistemi- çöktü. Bu dönemde yaşamış Koçi Bey, "timar sahibi askerlerin yok olduğunu ve Kapı-kullarının tümünün güçlü olduğunu" ifade etmektedir. Devlet, eyaletlerindeki arazi üzerindeki kontrolünü kaybetti ve bunun sonucu olarak bu topraklar büyük oranda Kapı-kullarının ve askeri sınıf ile ilişkileri olan yerel etkili şahısların ellerine geçti.

İmparatorluk arazisinin yarısını teşkil eden Padişahın, daha doğru merkezi hazinenin hassa toprakları genelde mukata'a olarak mültezime verildi. Bu mukataa'ların büyük bir kısmı askeri sınıf mensupları tarafından tasarruf edildi. Daha sonraki yıllarda mukataa'ya ilaveten devlet arazisi üzerinde kontrol tesis eden bu sınıf, köylüler üzerinde hüküm süren eyalet soylularının, ayanların güçlenmesine sebep oldu³⁹. Devlet, toprak üzerindeki kontrolünü ye-

37. Celali İsyanları ile ilgili bkz. M. Akdağ, *Celali İsyanları*, Ankara 1963; H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation..." dipnot 5.

38. I. Khasiotis, "Sull organize, incorporazione Sociale e ideologiz politica dei Greci a Napoli, dal XV meta del XIX sec." *Epistimoniki Epetiris Scholis tou Aristoteleiou Panepistimiou Thessalonikis*, 20 (1981); "The European Powers and the Problem of Greek Indepence from the Mid-fifteenth through the Early Nineteenth Century" *Ellada: Istoria kai politismos*, Salonica 1981.

39. H. İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, eds. T. Naff and R. Owen, London 1977, 27-52.

niden tesis etmek için gerekli olan muntazam arazi tahrirlerini artık yapamamaktaydı. Bundan böyle toprağın hakimi olan bu tesirli ayanlar, şahsen kendilerine bağlı askeri güçler barındırmaya başladılar. Timar sahibi askerler büyük ölçüde var olmadığından devlet, askeri güce sahip bu yerel liderleri imparatorluk ordusuna katılmaya teşvik etti ve birçoğuna paşa rütbesini verdi. XVIII. yüzyılda imparatorluğun her yerinde makataa'ya ait büyük arazi parçalarını ve güçlü orduları kontrol eden yerel hanedanlar imparatorluğun her yerinde güç kazandılar. Bu dönemde imparatorluğun Avrupa'dakine benzer bir feodalleşme sürecinden bahsedebiliriz. XVIII. yüzyılın sonunda merkezi imparatorluğun varlığı sona erdi. II. Mahmud'un yeni bir ordu kurup, yerel ayanların birer birer etkisini azaltmasıyla, en azından Anadolu ve Rumeli'de merkezi idarenin hakimiyetini bir ölçüde tanıyan bir imparatorluğu yeniden tesis etmek mümkün oldu.

Buraya kadar, Osmanlı tarihinin en önemli yönleri olarak mütalaa ettiğimiz gelişmeleri, yani gaza, dış dünya ile güç ilişkisi, merkezi otorite ve son olarak imparatorluğun sosyal yapısının temeli olarak toprak mülkiyetini anlatmaya çalıştık.
